

La recepció de Verdaguer a la premsa granadina d'entresegles

Lourdes Sánchez Rodrigo

(Universidad de Granada)

Verdaguer visità Granada abans de la seva setena travessia a la companyia del marquès de Comillas (març del 1876), segons llegim a les cartes que escriu a Jaume Collell on li anuncia el seu viatge a la ciutat, Cadis estant, l'onze de març de 1876 (*Epistolari*, I, 190). Cap al dia 20 ja és a Granada, després de visitar Sevilla, entre d'altres ciutats andaluses. A Granada recorre la ciutat, visita els seus monuments i, a més d'adonar-se de l'estat ruïnós de conservació de l'Alhambra, «l'edifici més bonic que hi ha a Espanya» (*Epistolari*, I, 192), també s'embriaga de «l'olor de les ruïnes de l'Alhambra i els perfums dels boscos de llorer del Generalife» (*Epistolari*, I, 194). «Granada, la ciutat dels records i la poesia» (*Epistolari*, I, 195), segons escriu a Jaume Collell, és encara per a Verdaguer el paradís dels romàntics.

Pel que sabem, Verdaguer no hi torna mai més, però va mantenir amistat amb granadins il·lustres com els erudits Francisco Díaz Carmona (Pinyol/Vilardell, 346-351) i Josep Maria Carulla, català que s'havia establert a Granada.

Quan el 24 de desembre de 1884 es produí a diverses comarques de Granada i Màlaga un terratrèmol devastador que va provocar més d'un milenar de morts i molts ferits, Verdaguer reaccionà tan aviat com se n'assabentà. Així, en conèixer la notícia i veure la mobilització de Catalunya en ajuda dels diversos pobles d'Andalusia afectats per l'esdeveniment, Verdaguer, colpit per la tragèdia i pel desbordament de caritat que, segons conta, presencià al pati del palau episcopal, volgué contribuir-hi en la mesura de les seves possibilitats i com que no tenia diners però sí poesies les va reunir en un volum titulat *Caritat* els diners del qual anirien a socórrer els desgraciats: «Essent poeta», —escriu al pròleg del llibre—, «me creguí obligat a donar

algún bé de Déu de poesía [...] Buidí mes escorregudes carteres, aprofití algún retall, doní forma a alguna idea, i veus aquí la història d'aquest petit llibre que, per nostres germans d'Andalusia, poso (besant-les amb reverència) en les mans de Vossenoria, i senzillament com una almoïna del cor» (Verdaguer, *OC*, 299). No hi ha dubte, com escriu Torrent i Fàbregas, «que la caritat fou l'eix de l'apostolat sacerdotal de mossèn Cinto» (Torrent, 179), cosa que el va impulsar a donar el producte íntegre de la venda del seu llibre, un petit volum de 97 pàgines que aplegava trenta composicions, l'edició del qual va aparèixer un mes després dels fets, el 30 de gener de 1885. D'aquest llibre, només hi ha un poema, «La veu de l'Atlàntida», inspirat en els terratrèmols, la resta ja havia estat publicada en revistes i periòdics (*Epistolari*, IV, 212).¹

No és aquest el lloc per parlar del concepte de caritat que tenia Verdaguer, però podem dir, sense témer a equivocar-nos, que era el de l'època. És a dir, com que els estats no tenien lleis per al benestar social, i, en moments com aquest, es veien desbordats articulant molt malament la seva política de socors, les ajudes solien venir d'iniciatives individuals. Per això, no era estrany sentir que «sólo la caridad podía enjugar tantas lágrimas» (*Boletín Oficial de la Provincia de Granada*, gener de 1885). Caritat i almoïna, doncs, per salvar el món, segons els postulats, molt vigents llavors, de Lleó XIII i la seva encíclica *Rerum Novarum*. I això mateix va ser el que passà a Granada quan el «llamamiento a la caridad», fet pel diari *El Defensor de Granada* al capdavant del qual es trobava el seu director Luís Seco de Lucena, mobilitzà entitats, grups religiosos i associacions ciutadanes de tot l'estat.

El diari, a més d'un seguiment periodístic exhaustiu del que hi havia passat, va prendre la davantera en el moviment d'ajuda als pobles sinistrats, que, molt aviat, es va estendre a la resta dels mitjans de la província i del país. La decisió de la premsa per acaptar ajuda no era sinó la demostració de la poca efectivitat que tenien, com acabem de dir, les autoritats oficials davant d'aquesta mena d'esdeveniments, argumentant, fins i tot, com ara, que eren exageracions pròpies del

1. L'edició s'esgotà ràpidament. El mes de maig del mateix any sortí la segona edició amb quatre poesies més, i Verdaguer en modificà algunes altres. La 3a edició és de 1893, a la qual afegí dues composicions més (*Epistolari*, IV, 245-246).

poble andalús, cosa que va ser molt aviat denunciada pels diaris.² L'acusació va tenir un efecte immediat perquè, pocs dies després del desastre, l'Ajuntament, el Govern Civil, la Diputació i l'Arquebisbat de Granada van mobilitzar arquitectes, mestres d'obres i paletes per avaluar els danys, així com petites partides de diners per ajudar els pobles ensorrats. La reacció de la premsa granadina i el ressò que va tenir a tot arreu va arribar fins i tot a les més altes instàncies de l'estat perquè àdhuc el rei d'Espanya Alfons XII anunciava la seva visita a Granada, tot i el rebuig del consell de ministres, que no li aconsellaven tal desplaçament per seguretat i potser per deixadesa política.³

On es va produir una de les respostes més ràpides i importants va ser a Catalunya i la premsa granadina se'n va fer ressò dedicant nombrosos articles tant per informar de tot allò que estava organitzant la societat catalana en ajuda dels pobles andalusos⁴ com per

2. «Lo que aquí ha pasado es espantoso —llegim a *El Defensor de Granada*—; no hay pluma que lo describa. Y, después de esto, sabedor el Gobierno de lo que ocurre, ¿no es un sarcasmo irritante que se libre para socorrer tan inmensas desgracias la mezquina suma de 10.000 pesetas? ¡Diez mil pesetas! ¿Qué idea tiene el gobierno de lo que ha sucedido en la provincia de Granada?» (*EDG*, 29-XII-1884, 1). Un parell de dies més tard, llegim al mateix diari, sota el títol «El Gobierno!»: «Haciendo un pinito ha concedido el gobierno a Granada, la fabulosa suma de 25.000 pesetas, para socorrer el desastre. ¿Qué creará el Gobierno que ha ocurrido en esta provincia? Sr. Romero Robledo, con esta cantidad no hay para dar de comer un solo día a los que se han quedado sin hacienda ni hogar...» (*EDG*, 31-XII-1884, 3).

3. El rei va arribar a Granada el dia 10 de gener amb la idea de romandre-hi uns deu dies i la premsa va fer un seguiment molt detallat de la reial visita i de les almoines que hi anava deixant.

4. «Suscripción [sic] en Barcelona» (*EDG*, 7-I-1885, 1); «En Barcelona» (*EDG*, 8-I-1885, 2); «En Barcelona» (*EDG*, 10-I-1885, 2); «Andalucía en Barcelona» (*EDG*, 12-I-1885, 1); «Barcelona y Granada» (*EDG*, 16-I-1885, 1 i 2); «La prensa de Barcelona» (*EDG*, 17-I-1885, 2), «Ofrecimiento generoso» (*EDG*, 18-I-1885, 2), «La obra de caridad» (*EDG*, 19-I-1885, 1); «En Barcelona», (*EDG*, 22-I-1885, 3); «La futura Barcino» (*EDG*, 25-I-1885, 2); «Barcelona y Granada» (*EDG*, 2-II-1885); «Barcelona y Granada» (*EDG*, 10-II-1885, 1); «Los estudiantes de Barcelona» (*EDG*, 13-II-1885, 2); «Mensaje de gratitud. La colonia andaluza de Barcelona al pueblo catalán» (*EDG*, 20-II-1885, 2); «Un tributo de gratitud» (*EDG*, 16-III-1885, 1), etc., etc. També a *La Alhambra, revista decenal de Letras, Artes y Bibliografía*, el 30 de desembre de 1884 s'escriu un article amb el títol de «Caridad» i *El Contribuyente* «remarca la respetable suma venida de Barcelona para socorrer» (núm. 39, 6-II-1885, p. 3).

agrair la seva solidaritat. El 16 de gener a *El Defensor de Granada* llegim: «Nuestra gratitud al noble pueblo catalán; salud y cariño para Barcelona: Granada no olvidará nunca el esfuerzo que realiza por socorrer nuestro infortunio. [...] La prensa, el Comercio, las asociaciones particulares se han levantado al grito de icaridad!...».⁵ Els comissionats catalans de les més diverses associacions, en especial els del *Foment del Treball Nacional*⁶ i la *Prensa Catalana*,⁷ viatjaren a Granada i Màlaga per avaluar la situació i organitzar les partides de materials i diners amb què ajudarien a reconstruir alguns indrets enderrocats.⁸ La seva presència, en aquells difícils moments, era sempre ben agraïda pels habitants dels indrets que visitaven que

5. *El Defensor de Granada*, 16-I-1885, 1.

6. *El Defensor de Granada*, 8-I-1885, 3.

7. A la qual pertanyien els diaris i revistes *La Campana de Gracia*, *La Renaixensa*, *La Publicidad*, *La Crónica de Cataluña*, *El Diluvio*, *La Vanguardia*, *La Gaceta Universal*, *El Barcelonés*, *La Dinastía*, *La Correspondencia Catalana*, *La Democracia*, *La Ilustración de Barcelona*, entre d'altres. *El Defensor de Granada* informa exhaustivament de les activitats de la premsa catalana a Granada els dies 10, 16, 17, 22, 25, 27 de gener; el 2 i 10 de febrer, el 8, 22 i 24 d'abril, el 12 i 24 de maig; al diari *El Contribuyente* el dia 21 de febrer de 1885 amb el títol «Barcelona y Granada. Viaje de los representantes de la prensa» també escriu amb el mateix esperit d'agraïment sobre les accions d'ajuda de la premsa catalana.

8. En un primer moment es pensà que amb els diners recollits de les subscripcions catalanes es reconstruiria el poble de Murchas: «Parece que el pueblo de Murchas será el de cuya reconstrucción se encargue Barcelona» (*EDG*, 22-I-1885, 2). Amb el títol «La futura Barcino» *El Defensor* informa el dia 25 de gener de 1885: «Con este nombre, que fue el primitivo de la capital de Cataluña, se piensa denominar el pueblo que Barcelona ha ofrecido construir en la provincia de Granada. [...] Estará empedrada la plaza con cantos rodados formando el escudo de armas de Barcelona. Las casas particulares tendrán fachada en las citadas calles, que se denominarán de los Catalanes, de Tarragona, de Gerona y de Lérida [...] ¡Muy bien por Barcelona! [...] Barcino será la primera población que se vea construida en esta provincia. No esperamos menos de los hijos de la noble, industrial y caritativa Barcelona, que en las presentes circunstancias está grabando en su blasón los esplendorosos timbres de la caridad, con las lágrimas de agradecimiento de los infortunados». Finalment, serà el poble d'Arenas del Rey i la seva pedania Játar, des d'aquell moment Játar de los Catalanes, les poblacions reconstruïdes amb diners catalans. Entre aplaudiments i visques a Catalunya, a la premsa, a la caritat i a la Mare de Déu de Montserrat es va col·locar, a Játar, la primera pedra amb un parell d'exemplars de *La Publicidad* i de *La Renaixensa* en el lloc on començaven amb aquesta ajuda catalana (*EDG*, 12-V-85, 1 i 2).

els rebien revestits amb barretines,⁹ potser aquelles barretines que, segons Verdaguer, «un comerciant regalà [per]què en eixes diades de fred rigorós abrigaran los caps andalusos un xic més que l'airòs calanyès» (Verdaguer, *Caritat*, OC, 299), entre pancartes escrites en català, senyeres i escuts quatrìbarrats que omplien els carrers dels pobles afectats que retolaven els seus nous carrers amb noms com el de «Fomento de Barcelona» en Arenas del Rey o «Plaza de Cataluña» en Játar, o ideaven alçar monuments dedicats a la generosa Catalunya.¹⁰

Diners i bons sentiments es reconeixien a les pàgines dels diaris granadins que aquells dies s'omplien d'articles dedicats a Barcelona i al Principat plens d'al·lusions a la cultura catalana i a la seva llengua. El 11 de maig de 1885, per exemple, en plena festa d'inauguració de començaments de la reconstrucció del poble de Játar —des d'ençà Játar de los Catalanes—, *El Defensor* recordava que aquell era el dia en què se celebrava la festa dels *Jocs Florals* i informava els lectors que aquest era un certamen poètic on es premiaven «las mejores poesías lemosinas a la Patria, a la Fe y al Amor, y tal torneo literario parece como que abraza todo el progreso de Cataluña en Ciencias, Arte, Industria, etc.».¹¹

Aquest clima d'auxili és el que va comprovar Verdaguer al pati episcopal barceloní i el que li va empènyer a lliurar les vendes del seu llibre per als desfavorits. Tanmateix, el que crida més l'atenció pel que significa és que, malgrat l'atenció periodística a tot allò que feia Barcelona i tot Catalunya,¹² el nom de Verdaguer com a autor

9. «La prensa catalana en Játar». *El Defensor de Granada*, 12-V-1885, p. 1 i 2.

10. El director d'EDG, Seco de Lucena, va demanar que es construís un monument a Arenas del Rey com a testimoni de gratitud per al centre de la plaça, idea que va ser aprovada per unanimitat en honor de la generosa Catalunya «y muy especialmente hacia la ilustrada corporación de Barcelona el Instituto para el Fomento de la producción nacional», segons paraules recollides de l'acta consistorial signada en Arenas del Rey el 9 de març del 1885. El 18 de març del 85 l'Ajuntament d'Arenas del Rey aprovà l'alçament d'un monument a la plaça del poble com a testimoni de gratitud a l'*Institut de Foment* i a Catalunya (EDG, 18-III-1885, 1).

11. *El Defensor de Granada*, 12-5-85, 1.

12. «Sus más ilustres artistas recorren el territorio granadino, enjugando lágrimas de los que sufren y recibiendo impresiones de amargura que llevarán al mundo entero exacta idea de la aflicción que nos agobia; allí en la capital se

del llibre *Caritat* no fos notícia en cap ocasió a la premsa granadina del moment. Verdaguer era ja un poeta molt conegut a tot arreu i, a més, com ja hem dit, tenia amistat amb il·lustres figures granadines del món de l'església (Carulla) i de les lletres, Díaz Carmona, a qui, precisament, dedica l'únic poema del seu recull escrit a propòsit del greu fet, el titulat «La veu de l'Atlàntida». En una notícia a la secció «Miscelánea», el dia 10 de gener a *El Defensor* llegim que «la prensa de Barcelona ha publicado una alocución, excitando la caridad, y a ella se han ofrecido varios artistas, que en la misma se encuentran».¹³ Potser Verdaguer. Així mateix, el 4 d'abril *El Defensor* informa del número extraordinari recent aparegut de *La Ilustración* de Barcelona dedicat al succés amb textos i dibuixos.¹⁴ Pocs dies després, el 7 d'abril de 1885, de nou aquest diari, sota el títol «Caridad y resignación», diu que a Barcelona s'ha publicat un recull de poesies, pensaments i escrits inèdits dels escriptors «más renombrados [...] y acreditados en la república literaria», entre d'altres Jacint Verdaguer, «con el laudable objeto de entregar el producto de esta obra a las víctimas de los terremotos de Andalucía»¹⁵ però tampoc, en aquesta ocasió, no s'esmenta *Caritat*. Però si significativa és aquesta absència verdagueriana a la premsa, ho és també, pel que pot significar de seguiment del poeta català, però sense anomenar-lo, la presència constant d'articles i, sobretot, de poemes titulats, precisament, *Caritat*.¹⁶ Els nombrosos

organizan numerosos medios de auxilio, al calor de las excitaciones de la prensa, y Barcelona en masa responde con entusiasmo al llamamiento» (*El Defensor de Granada*, 16-I-1885, 1).

13. *El Defensor de Granada*, 10-I-1885, 3.

14. *El Defensor de Granada*, 4-IV-1885, 3.

15. *El Defensor de Granada*, 7-IV-1885, 2.

16. «El temblor de tierra (poesía)» de M. Gutiérrez (*La Alhambra*, año II, 10-I-1885, núm. 37, p. 6); «La voz de la Caridad» (*El Defensor de Granada*, 30-XII-1884, p. 3); «Llamamiento a la Caridad» (*EDG*, 28-XII-84); «La caridad», poema de E. A. Areral (*El Contribuyente*); «La caridad» (*El Contribuyente*, 19-I-1885, p. 1); «¡Caridad! (I)» per Leopoldo Cano (*EDG*, 22-I-1885, p. 1); «La caridad» de Enriqueta Lozano (*EDG*, 3-II-1885, p. 1); «Bendita la Caridad» de José Ruiz Conejo (*EDG*, 9-II-1885, p. 1); «La Caridad» de Arturo Poggio, «Caridad» de López Muñoz (*EDG*, 13-II-1885, p. 3), entre d'altres molts. Encara l'any 1906 a la revista *La Alhambra* hi trobem dos poemes amb el títol de «La caritat», l'un signat per Antonio J. Afán de Ribera (*LA*, núm. 193, 30-III-1906, p. 125) i l'altre de D. Enciso Núñez (*LA*, núm. 205, 30-IX-1906, p. 415).

texts, amb invocacions al sublim nom de la caritat de Déu, llegits en el transcurs de sessions culturals als teatres, ateneus i casinos que després reproduïa la premsa o s'aplegaven en volums,¹⁷ tenien el mateix fi material i espiritual que l'obra de Verdaguer.

Hem d'esperar uns quants anys per veure com es fa esment del nom de Verdaguer a diaris i revistes. *La Alhambra* en parla al número d'abril de 1901, quan, a la secció «Notas bibliográficas», ressenya *Lo Pensament Català* publicació «que dirige el insigne Mossén Jacinto Verdaguer»¹⁸ i el 15 de juliol del mateix any, de nou a la secció «Notas Bibliográficas», llegim que al número de juny de la revista *Pèl i Ploma* hi ha un «excelente artículo de Verdaguer».¹⁹

Però és, sobretot, d'ençà del seu traspàs, l'any 1902, quan sí hi trobem el seu nom molt sovint.²⁰ La notícia de la mort de Verdaguer ocupa, en el transcurs d'aquests dies, prou espai a la premsa granadina, no sols quan informa puntualment, amb petites notes,²¹ del fet mateix: «Acaba de recibirse un despacho de Barcelona diciendo que ha fallecido el ilustre poeta catalán, Mosén Jacinto Verdaguer»,²² sinó també quan ens descriu, amb gran luxe de detalls, fins i tot les notícies més escabroses, com aquella que deia que es rebutjaven «los manejos infructuosos praticados por los catalanistas para apoderarse del cadáver» o que li havien arrencat de les mans, en els moments finals, amb violència, el seu testament²³ o, com llegim al diari

17. «La caridad». *El Defensor de Granada*, 20-II-1885, 1.

18. *La Alhambra*, núm. 79, 19-abril-1901, p. 166.

19. *La Alhambra*, núm. 85, 15-VII-1901.

20. Pocs dies abans de la mort del poeta, el 5 de juny, a *El Defensor* llegim que li ha estat concedida «al ilustre poeta, Mosén Jacinto Verdaguer, la Gran Cruz de Alfonso XII», *EDG*, 5-VI-1902, 3.

21. *El Triunfo*, 10-VI-1902, 3. *La Voz del Siglo*, 11-VI-1902, 3 i, uns dies més tard, a la secció «Bibliografia» ressenya en què, a la revista de Barcelona *La Hormiga de Oro*, corresponent al núm. 25, hi ha un article signat per Luís Fernández dedicat a Verdaguer, així com un parell de gravats de la seva figura (*La Voz del Siglo*, 21-VI-1902, 3). La revista *La Alhambra* en una ressenya de *Pèl & Ploma* informa que, pocs dies abans de la mort del poeta, havia publicat un «magnífico suplemento dedicado al XXV aniversario de la impresión de La Atlántida» (*LA*, núm. 107, 15-IV-1902, p. 839).

22. *EDG*, 10-VI-1902, 3.

23. *EDG*, 11-VI-1902, 3.

El Triunfo, que s'havia segrestat el cos «del eximio vate catalán».²⁴

La presència, al Consell de Cent, de la multitud²⁵ i de les autoritats oficials que van presidir²⁶ les cerimònies prèvies a l'enterrament de Verdaguer, així com el pas del seguici fúnebre pels carrers barcelonins i els aldarulls que havia causat la desaparició del poeta a Barcelona estan ben referenciades a la premsa de Granada.²⁷ Però a més d'aquestes cròniques periodístiques que cobrien la informació immediata, hi van aparèixer diversos textos dedicats a l'obra i la figura de Verdaguer que volien acostar al lector granadí el poeta català. Llargs articles on, a més de descriure's les amargures i incomprendensions dels seus últims anys («Él pudo hablar de la envidia y mentira, que le hicieron blanco de sus tiros, y no habló; prefiriendo el silencio humilde a la lucha por su defensa», escriu Seco de Lucena que, potser, no coneixia els articles publicats *En defensa pròpia*), es remarcava el gran mèrit literari del poeta, de «*L'Atlàntida*», poema que ha immortalizado su nombre y dado esplendor inmenso a la lengua catalana»,²⁸ transcrivint fins i tot alguns dels seus versos.

Del que llegim aquests dies en podem treure una idea que serà comuna des d'aleshores fins als anys de postguerra civil espanyola i és que tots declaren Verdaguer com a una glòria nacional i «un buen patriota, [que] amaba a Catalunya y la honraba escribiendo en catalán; pero amaba también a España y la rendía la mejor ofrenda pensando y sintiendo en español. No tienen por consiguiente el menor derecho a contarlo entre los suyos, esa falange heterogénea que se llama catalanista y cuyo amor a Cataluña se cifra en odiar a España y estropear el noble idioma que enalteció Mosén Cinto».²⁹ En aquesta mateixa línia, la revista *El Triunfo* el ressalta com «el más

24. *El Triunfo*, 11-VI-1902, 2.

25. *EDG*, 11-VI-1902, 3; *EDG*, 14-VI-1902.

26. La cerimònia va ser presidida pel comte de Romamones, ministre d'Instrucció Pública, representant del govern en les exèquies del poeta, rebut per totes les autoritats barcelonines, *El Defensor de Granada*, 14-VI-1902, 3. *La Publicitat*, 12-VI-1902, 3.

27. *EDG*, 13-VI-1902, 3. *La Publicitat*, 13-VI-1902, 2. *El Triunfo*, 14-VI-1902, 3.

28. *El Defensor de Granada*, 12-VI-1902, p. 1.

29. Paraules de Seco de Lucena, *EDG*, 12-VI-1902, 1.

grande poeta español del siglo XIX». ³⁰ És a dir, la consideració de la llengua catalana com a llengua espanyola i la seva literatura, rica i exuberant d'inspiració i vida que Verdaguer ha ajudat a renéixer, ³¹ com a part del patrimoni cultural de la literatura pàtria, serà una idea que s'imposarà en aquests anys d'entresigles, fins i tot entre la premsa més progressista de l'època, per exemple la revista *La Alhambra*, sempre plena de notícies referides a la literatura catalana. Aquesta publicació, que rebia i ressenyava *Juventut* o *Pèl i Ploma* ³² i que, a més, presumia de tenir, fins i tot, entre els seus col·laboradors Santiago Rusiñol, ³³ seguia una línia ideològica que era la de Ganivet i, en general, la de tots els homes de la Generació del 98, la de l'acceptació dels regionalismes però sempre en benefici de la pàtria comuna. En aquest sentit Verdaguer «es el Cervantes de Cataluña», el seu poema *L'Atlàntida* és una epopeia sense rival en la nostra península, ³⁴ i la mort ha estat una «irreparable pérdida para España y su buena literatura». ³⁵

Després de la mort del poeta, el seu nom sovintejarà a la premsa granadina, ³⁶ sobretot tenint en compte les bones relacions que s'esta-

30. *El triunfo*, 11-VII-1902, 2. També *La Publicidad* (13-VI-1902, 2) en unes paraules «In memoriam» escriu: «baja el poeta Verdaguer a la tumba honrado por España entera. Hizo obra de fraternidad y de amor con sus versos inspirados. Por encima de todos los exclusivismos predicados en Barcelona, levantóse la voz del vate hablando a las almas el idioma divino de los grandes entusiasmos por todo lo bueno, por todo lo grande, por todo lo santo...».

31. Cfr. *El Triunfo*, 11-VI-1902, 3.

32. El mes de febrer de 1903, *La Alhambra*, a la secció «Notas Bibliográficas» ressenya el número de gener de *Pèl & Ploma*, i diu que ha dedicat «varias páginas al insigne poeta Verdaguer» (*LA*, núm. 123, 15-II-1903, p. 71). Al maig escriu que el número d'abril de *Pèl & Ploma*, de nou, ha publicat un article «sobre una inspirada colección de versos de Mosem [sic] Jacinto Verdaguer, el gran poeta catalán, titulada Al cel» (*LA*, núm. 129, 15-IV-1903, p. 214).

33. *El Defensor de Granada* escriu sobre l'estrena d'*El Místico* de Rusiñol a Madrid al Teatro de la Comedia per la companyia d'Enric Borràs (*EDG*, 30-V-1904, 1) i el mes de desembre de 1906 es representa al Teatro Cervantes de Granada. A l'article que apareix a la revista *La Alhambra* signat per A. Cruz Rueda, s'hi parla sobre Borràs, sobre «la obra admirable de Rusiñol» però no cita Verdaguer (*LA*, 15-XII-1905, p. 540-542).

34. *El Triunfo*, 11-VII-1902, 2.

35. *La Alhambra*, 15-VI-1902, núm. 107.

36. A tall d'exemple: a l'article «Juegos Florales en Colonia» signat per Juan Fastenrath, recordant els tradicionals Jocs Florals catalans, veiem citat el nom

bliran entre Granada i Catalunya fins a la Guerra Civil. El lligam amb la cultura catalana, iniciat l'últim terç del segle XIX i que acreixerà fins al 1936, etapa en què els seus pintors i escriptors, des dels modernistes fins als més avantguardistes, la visitaven amb freqüència, de la qual cosa sempre va informar la premsa de la ciutat, s'interromprà a partir de l'any 1939, però el nom del poeta de Folgueroles no desapareixerà, tanmateix, de les pàgines dels pocs diaris i revistes que es van permetre a Granada després de la guerra. Era lògic, Catalunya s'integrava dins el nou projecte imperial de l'Espanya de Franco i Verdaguer, de qui, el 1945, es va commemorar el centenari del seu naixement, com ha escrit Joan Samsó, «era massa important perquè fos silenciada» (Samsó, 58), a més de poc sospitós per a la catòlica Espanya, esdevenint, així, una figura a qui es va recórrer sovint per legitimar la nova cultura vinculada a un ahir d'esplendor patriòtic.

Bibliografia

- Epistolari de Jacint Verdaguer* (vol. I, 1865-1877), transcripció i notes per Josep M. de Casacuberta. Barcelona: Barcino, 1989.
- Epistolari de Jacint Verdaguer* (vol. IV, 1883-1885), transcripció i notes per Josep M. de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas. Barcelona: Barcino, 1974.
- PINYOL, Ramon/VILARDELL, Laura. «Dos traductores andaluces coetáneos del poeta catalán Jacinto Verdaguer». A: *Traducción y tradición. Textos humanísticos y literarios*, edición de M. M. Aldón y A. García Calderón, Colección Nuevos Horizontes, 19. Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2010, p. 345-354.
- REBÉS MOLINA, Salvador. «Jacint Verdaguer, colector de coplas andaluzas». A: *De la canción de amor medieval a las soleares: profesor Manuel Alvar "in memoriam": (Actas del Congreso Internacional "Lyra minima oral III", Sevilla, 26-28 de noviembre de 2001)*, coord.

«del malogrado vate catalán Mosén Jacinto Verdaguer» (*El Defensor de Granada*, 10-VI-1904, p. 1). També a *El Defensor* (12-VI-1904, p. 3) hi apareixen «Dos poesías de Verdaguer. Obras póstumas, "A Jesús Sacramentado" y "Bajo la Reja"», traduïdes pel seu amic José Mª Carulla.

por Pedro Manuel Piñero Ramírez Árbol académico, 2004, p. 499-509.

SAMSÓ, Joan. *La cultura catalana, entre la clandestinitat i la repressa pública (1939-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

TORRENT I FÀBREGAS, Joan. «Les diferents interpretacions de la caritat en el drama de Verdaguer». *Anuari Verdaguer* 1992, p. 179-190.

VERDAGUER, Jacint. «Caritat». A: *Obres Completes*. Barcelona: Selecta, 1964, p. 299-321.